

Жахон адабиёти тараккиётида тарихий роман алохида ўрин тутди. Чунки, тарихий воқеа-ходисаларни ҳаққоний, изчил ҳужжат ва манбалар асосида тасвирлаш ёзувчидан катта маҳорат талаб этади. Шу боис ҳам, тарихчилар билан ижодкорларнинг тарихий факт ва материалларга муносабатлари турлича бўлади. Тўғри, тарихий макон ва замондаги воқеа-ходисаларни факт ҳамда материаллар асосида синчиклаб, батафсил ўрганиш борасида тарихчи ҳам бирдай машаққат чекади, кўп меҳнат сарфлайди. Аммо, ижодкор меҳнати тарихчиникига нисбатан оғирроқ ва масъулиятлироқдир. Чунки, агар тарихчини, асосан, муҳим тарихий воқеанинг моҳияти, мазмуни кизиқтирса, ижодкор ҳар бир кичик деталнинг ҳаққонийлиги борасида ҳам кўп ташвиш чекади. Тарихчи кўрганларини, билганларини ҳолис, ҳаққонийлик билан ақс эттиради. Ижодкор эса тарихий фактларга таянса ҳам, барибир, асарда янги бир олам яратади, бу олам ижодкор бадиий тафаккури маҳсули бўлиб, унга ўз баҳосини беради.

Ижодкорнинг ўтмишга муносабати ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унинг тарихий манбаларни ўқиши, ўрганиши, ўтмишнинг макон ва замон манзараларини чуқур ҳис қилиши, англаши, идрок этиши туфайли юзага келади. Тарих ҳақиқати бадиий асарга шундайлигича кириб келмайди. У ёзувчи фантазияси билан тўлдирилади, муайян гоёвий мақсадга бўйсундирилиши баробарида, аввало, кўз ўнгимизда тирик одамдай гавдаланиши керак.

Ёзувчи Одил Ёкубов ҳам тарихий воқеа-ходисаларни тирик одамдай гавдалантириб, бадиий макон ва замон концепциясида тасвирлаш, англаш, идрок этиш борасида ўзига хос услубни кўллайди. У “Улугбек хазинаси” романида XV асрнинг биринчи ярмидаги тарихий макону замондаги воқеаларни бадиий макон ва замонда тасвирлайди. Роман сюжети воқеаларининг макони, асосан, Самарканд шаҳридир. Роман сюжети Улугбекнинг шогирди ва энг яқин дўсти Алоуддин Али ибн Муҳаммад Кушчини тун замони (вақти)да микромакон (яъни расадхона)даги хатти-харакатларини тасвирлаш билан бошланади. “Вакт тун ярмидан ошган. Расадхона теран сукутда. Одатдагидай, кечаси самовий ҳолатларни кузатиб ўтирган Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Кушчи бир пайт вужудида хиёл ноҳушлик сезиб, ўрнидан турди.

Мавлоно сергақланиб юкори ошённинг дарчадан кичик ўймакор эшигига тикилди, ним қоронги расадхонада йўгон ва ўқтам овоз янгради”. Модомики бадиий асарда инсон қисмати билан боғлиқ воқеа-ходисалар ақс этар экан, ўша воқеа-ходисаларни юзага чиқарувчи макон ҳамда замонни ҳам ёддан чиқармаслигимиз лозим. Чунки, инсон борликнинг, оламнинг, табиатнинг ақлли мавжудотидир.

У ўзи яшаётган макондаги нарсаларнинг кўламини, ўзаро жойлашиш тартибини ёки узликли ёки узликликсизлигини, замон воқеа-ходисаларининг кетма-кетлиги жараёнининг давомийлигини билишга, англашга ёрдам беради. Унинг бундай ният-мақсадларини амалга оширишда бадиий асар муҳим аҳамият касб этади. Бадиий асар инсон учун макон ва замонни аниқ ва равшанроқ кўриш борасида кўзгу вазифасини ўтайди. Бу кўзгу ёрдамида инсон онгги, тафаккурида реал ҳаёт воқеалигидаги макон ва замон манзарасидаги нарса-ходисалар жараёнини образлар орқали ҳаётий моделини яратади.

Қайд этилган роман матнидаги макон, шу жумладан, микромакон тасвирида, табиийки, ёзувчининг етакчи бадиий-гоёвий концепцияси, эстетик идеаллари билан бир каторда, миллий заминимиз алломаларининг дунёқараши, тафаккури, илм-фан борасидаги ўша

замон (вакт)даги хатти-харакатлари акс этади. Тарихий факт ва материаллар, тарихий шахс ва тўқима образларнинг талқини, рухий кечинмалари романнинг маконий-замоний манзараларида ёркин намоён бўлади. Тарихий манбалардан бизга маълумки, Улугбек эъзозловчи, ободонлаштиришни яхши кўрувчи хукмдорлардан ҳисобланади. У бобоси Амир Темур ишларини давом эттириб, “Чихл устун” (“Кирк устун”), “Боги майдон” каби бир неча бог барпо этади. Атрофига илм ахллари йигиб, шулар билан бирга мунтазам иш олиб боради. Улугбек ана шу олимларнинг ёрдами билан Самарқандда Обирахмат суви ёнидаги тепаликда 1424 йилда расадхона куради. Мазкур расадхона уч каватдан иборат бўлиб, бу хусусда Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида шундай маълумот беради: “Яна бир олий иморати Пуштаи Кухак доманасида расоддурким, зич битмакнинг олатидур. У ошёнликдур. Улугбек Мирзо бу расад била зич Кўрагонийни битибдурким, оламда холо бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал килурлар.” Романда Марказий Осиё халқларнинг XV асрдаги ижтимоий ҳаёти муайян рамзий маконий-замоний манзараси бадиий образ воситасида тасвирланади. Ҳаётнинг бор мураккабликлари, зиддиятлари ва жумбоклари бадиий макон ҳамда бадиий замонда акс эттирилади.

Улугбек расадхонада эртаю кеч кузатишлар олиб бориб, коинот, сайёралар олами сирларини аниқлаб, 1018 юлдузнинг ҳолат ва ҳаракатини ўрганади. Ёзувчи роман сюжети воқеасини, Улугбекнинг илмий фаолияти муҳим расадхона – макон (жойи)ни, ўша замон (вакт) воқеа-ҳодисалар жараёнини тасвирлашдан бошлайди.

Бадиий макон ва замон поэтиканинг муҳим категорияси ҳисобланиб, воқеаликни нафакат кўламдорлигини, кенглигини таъминлайди, балки уларнинг тарихан аниқлиги, бадиий-эстетик жихатдан далилланганлиги, сюжет тармоқларига боғланиш – алоқадорлик дунёсининг кўп катламлилиги, фикр, туйгулар оқими, ҳаракатлари романи йирик эпик шакл сифатида кўрсатиб, белгилаб туради... “Улугбек хазинаси” – макон ва замоннинг бадиий эстетик кўламдорлиги, вертикал (тик) ва горизонтал (тўғри) жихатидан серкирра ва кенг романдир. Сюжет тизими майдони доирасида ҳаракат килаётган образларнинг эркин фаолияти, хатти-харакатларини кўрсатишга, уларнинг характер хусусиятларини аниқроқ, батафсилроқ ҳамда психологик жихатдан мукамал, тўла ва жонли тасвирлашга имкон яратиб берган.

Рус адабиётшуноси М.Бахтиннинг таъкидлашича, ҳар қандай асардаги бадиий макон ва замон концепциясида дунёнинг рамзий кифоаси акс этади.

Замон (вакт) бадиий ҳаракатни юзага чиқарувчи ва таъминловчи асосий воситадир. Ҳар макон ва замондаги ҳаракатланувчи инсон ва нарса-предмет мажозий-рамзий характерга эга бўлади. Замоний мантик бу вертикал (тик) ҳолатдаги дунё самимий, жозоба ҳар қандай воқеа-ҳодисалар жараёнига бир хил муносабатда бўладиган нарсадир. Шунингдек, заминда вақт (замон) ҳар хил турларга ажратилган, адабий тоза, хис килувчи тушунчадир. Бу бўлиниш (эрта) ва (кеч) каби замон (вакт) тушунчаси орқали дунёни англашга ҳаракат қилинади. Романда бадиий макон ва замон биринчи навбатда, уюштирувчи ва бошланувчи категорияси сифатида муаллифнинг асардаги ўрни, ҳаракати, идрок этиш сифатида намоён бўлади. Иккинчидан, бадиий макон ва замон манзарасини бадиий асарда тутган ўрни табиий кўлами билан баҳоланади. Учунчидан, бадиий асардаги қахрамон, образларнинг рухий олами, ички кечинмалари макон ва замон аспектида биргаликда таҳлил қилинади.

“Улугбек хазинаси” романида ёзувчи бадиий макон ва замон манзарасида сюжетнинг эпик кўламдорлиги ва вертикаллиги орқали XV аср сиёсий- маданий-маиший ҳаётини

тасвирлар экан, Улугбекнинг таржимаи холига дахлдор воқеа билан эмас, балки роман сюжети “расадхонанинг теран сукунати”дан бошланиши, у яратган илмий мероснинг абадийлиги, уни саклаб қолиш учун кураш ҳаракатларига асосланади. Романнинг мазмун мундарижаси, ният-мақсади бадиий-фалсафий гоёси қахрамон характери, образнинг рухий олами, сюжет ва композицияси қабилярнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида унсур ҳисобланса, уларни ички жиҳатдан боғлаб турадиган воқита макон ва замон образидир. Романда бадиий образ ўз вақтида шаклий аҳамиятга эга бўлса-да, ўзининг мазмун-мундарижаси макон ва замон орқали дунёнинг манзараси рамзийликда намоён бўлади.

Романда тарихий шахс образларидан ташқари муаллифнинг бадиий маҳоратини кўрсатувчи мезонлардан бири – бадиий тўқима ва унинг воқеа-ҳодисаларга киритилишидир. “Улугбек ҳазинаси” романидаги бадиий макон ва замон ҳаракат қилаётган тарихий шахс образи ҳам, бадиий тўқима ҳам ёзувчи гоёси, мақсад-ниятига хизмат қилади. Романдаги Али Қушчи образи тарихий шахс ҳисобланиб, буюк математик олимдир. У ҳақида тарихий манбаларда кўплаб маълумотларни ўқиш мумкин.

Романнинг марказий қахрамони Улугбекнинг диёнатли ва истеъдодли шогирди – Али Қушчини сюжет йўналишида ҳаракат қилиши ёзувчи бадиий концепциясини белгилайди. Романдаги сюжет вақти билан бир қаторда муаллиф кўзлаган гоёвий-бадиий ният, асар мавзуси, жанр хусусияти ҳам ўзига хос тарзда ифодаланади. Тарихий романнинг асосий ва муҳим белгиларидан бири шундан иборатки, ёзувчи бадиий макон ва замон манзаралари орқали қитобхон кўз ўнгида ўша давр руҳиятини жонлантира олиши керак. Бунинг учун у эътиборни ўша макон ва замон ҳаракат қилган тарихий шахслар тақдирига қаратадими ёки ижтимоий ҳаётдаги суронли қарашлар манзарасини чизадими, ё бўлмаса қахрамонлар тилига йўналтирадими, нима бўлганда ҳам бу ҳаракатлар ёзувчининг бош мақсадига – ниятига уйғунлашган бўлиши ва хизмат қилиши лозим. “Улугбек ҳазинаси” романида даврнинг суронли қарашлари, Улугбекнинг султонлик тахтидан кетиш фожиаси, ўз фарзанди – Абдулатиф тўғайли дарбадарликка юз тутган ота-шохнинг мураккаб рухий ҳолатлари, унинг илм йўлида қилган ишларини саклаб қолиб, шогирдлари давом эттириш истагидаги ҳаракатлари тасвирланади. Ёзувчи бадиий макон ва замон орқали реал ўтмиш воқеаларини қуюқлаштиради, зичлаштиради, ихчамлаштиради. Сюжет вақти (замон)да ўтган қуну тунлар, соату дақиқа воқеалари тарихий факт ҳамда материаллар асосида тасвирланади. Бу эса, тарихий ҳақиқатни юзага чиқишидаги бадиий макон ва замоннинг вазифасидир.